

મહાકવિ: ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતકમ્

શ્રદ્ધેય વાચકો, રાજર્ષિ અને કવિવર ભર્તૃહરિકૃત ત્રણ શતકકાવ્યો અને એક વિજ્ઞાનશતક એમ ચાર શતકકાવ્યો લોકપ્રસિદ્ધ છે. હવેથી સાહિત્યસેતુ નામક આ માન્ય રાષ્ટ્રિય સામયિક (ઇ-જર્નલ) દ્વારા સાતત્યપૂર્ણ રીતે આ ત્રણેય શતક કાવ્યો ક્રમશઃ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. ત્રણેય શતકકાવ્યોમાં લગભગ 107, 108 કે 109 શ્લોકો અત્યારે હાલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કેટલાક પાઠભેદો પણ છે. તેમ છતાં સર્વમાન્ય અને સુપ્રચલિત એવા પાઠને પ્રાધ્યાન્ય આપવામાં આવશે.

સૌપ્રથમ અત્રે નીતિશતકને તેના મૂળ સંસ્કૃતપાઠ, સમઘન્ટી અનુવાદ, ગુજરાતી અનુવાદ અને કઠિન શબ્દોના અર્થ સહિત પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. કૃતિનો સંસ્કૃતપાઠ વિદ્વદ્વર્થ એવા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી તૈલંગે મુંબઇ ખાતે કોઇક પ્રાચીન હસ્તપ્રતના આધારે પ્રગટ કરેલી પ્રતના આધારે આપેલો છે. જેને ઇ.સ. ૧૮૮૨માં ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઇ દ્વારા મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇએ છાપ્યો હતો. તે સંસ્કૃતપાઠ અત્રે પ્રતુત છે. સમઘન્ટી અનુવાદ શ્રી ગિરિશભાઈ ભયેય દ્વારા ઇ.સ. 1989માં નવપ્રભાત પ્રેસ, અમદાવાદ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવેલો હતો. તેમણે પણ નીતિશતકના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર અને જૈનાચાર્ય દામોદર ધર્માનંદ કૌશામ્બીના મૂળ સંસ્કૃત પાઠનું અનુસરણ કરીને જ સમઘન્ટી અનુવાદ કરેલો છે. (હાલ યુનિવર્સિટીઓમાં પણ આ જ વાચના અભ્યાસક્રમમાં છે.) તેનો ગુજરાતી અનુવાદ અને કઠિન શબ્દોની સમજૂતી આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ મારા દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે આપ સૌ સુજ્ઞાનો માટે એ મનભાવન અને સહાયક બનશે. પ્રારંભે ૦૧ થી ૨૫ શ્લોકોને અહીં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે.

1. દિક્કાલાદ્યનવચ્છિન્નાનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।
સ્વાનુભૂત્યેકસારાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥
અનન્ત મૂર્તિ ચિન્માત્રા દિશાકાલાદિથી પરા.
પ્રમાણ સ્વાનુભૂતિ તે પ્રણમું શાન્ત તેજને.

અનુવાદ: દિશાઓ અને કાળથી પરિપૂર્ણ(અવિચ્છિન્ન), અનન્ત, પરમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સ્વ-અનુભૂતિ જેનું પ્રમાણ છે તેવા, શાન્ત અને તેજોમય પરબ્રહ્મને પ્રણામ.

(શબ્દાર્થ: ચિન્માત્રમૂર્તયે- પરમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ,સ્વાનુભૂત્યેકસારાય- સ્વ-અનુભૂતિ જેનું પ્રમાણ છે – જેનો સાર છે તેવા.

વિશેષ: ગ્રંથના પ્રારંભે કવિ પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરે છે.જેમ બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેમ આ ગ્રંથમાં વર્ણવાયેલ નીતિ આધારિત નૈતિકતા પણ સર્વત્ર વ્યાપેલ છે. માટે કવિ 'નમઃ શાન્તાય તેજસે' કહીને

બ્રહ્મના જેવા જ શાન્ત સ્વભાવવાળા અને તેજપૂર્ણ નૈતિક વ્યક્તિને આડકતરી રીતે પ્રણામ કરે છે. અનુષ્ટુપ છન્દ છે.)

2. યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા
સાપ્યન્યમિચ્છન્તિ જનં સ જનો ન્યસક્તઃ।
અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા
ધિક્ તાં ચ તં ચ મદનં ચ ઇમાં ચ માં ચ ॥

અનુવાદ: જેનું હું સતત ચિંતન કરું છું તે મારા પ્રત્યે (તો) પ્રેમ વગરની છે. પણ તે (તો) બીજા પુરુષને યાહે છે. તે પુરુષ વળી બીજી સ્ત્રીમાં આસક્ત છે. ત્યારે કોઈ બીજી જ (સ્ત્રી) વળી અમારા પર વારી જાય છે. તે(સ્ત્રી)ને, તે(પુરુષ)ને, કામદેવને અને આ(સ્ત્રી)ને અને મને ધિક્કાર હો.

(શબ્દાર્થ: ચિન્માત્રમૂર્તયે- પરમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ,સ્વાનુભૂત્યેકસારાય- સ્વ-અનુભૂતિ જેનું પ્રમાણ છે - જેનો સાર છે તેવા. વસન્તતિલકા છન્દ છે.)

3. અજ્ઞ: સુખમારાધ્ય: સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞ: ।
જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં બ્રહ્માપિ તં નરં ન રજ્ઞયતિ ॥
મૂઠો સુખે આરાધ્ય, વધુ સુખે આરાધ્ય વિશેષજ્ઞો,
જ્ઞાને અધૂરાંને તો બ્રહ્મા પણ ન રાજી કરી શકે.

અનુવાદ: અજ્ઞાનીને સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે. વિશેષજ્ઞને તો વધુ સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે. પરંતુ જ્ઞાનના છાટા માત્રથી પોતાને પંડિત માનનાર ને તો બ્રહ્મા પણ ખુશ કરી શકતા નથી.

(સુખમારાધ્ય:- સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે.સુખતરમારાધ્યતે- વધુ સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે.જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં- જ્ઞાનના છાટા માત્રથી પોતાને પંડિત માનનાર.)

4. પ્રસહ્ય મણિમુદ્ધરેન્મકરવક્ત્રદંટ્રાંકુરા-
ત્સમુદ્રમપિ સન્તરેત્ પ્રચલદૂર્મિમાલાકુલમ્ ।
ભુજંગમપિ કોપિત શિરસિ પુષ્પવદ્ધારયે-
ન્ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તમારાધ્યેત્ ॥
હઠે મણિ ઉતારતા મગર મુખ દાંતો થકી,
તરી પણ શકે તરંગ બળથી સમુદ્રો તણા,
ધરે શિર પરે ભુજંગ અતિકોપિતો ફુલ શો,
નથી હઠ ભરેલ મૂર્ખ મનનું સમાધાન કૈં.

અનુવાદ: મગરના મુખના દાંતના પોલાણમાંથી બળપૂર્વક મણિને ખેંચી શકાય છે. ઉછળતા મોજાઓની હારમાળાવાળા સમુદ્રને તરી શકાય છે. ગુસ્સે થયેલા સાપને પુષ્પની જેમ મસ્તક પર ધારણ કરી શકાય છે. પરન્તુ હઠે ચડેલા મૂર્ખ માણસના મનને પ્રસન્ન કરી શકાતું નથી.

(પ્રસહ્ય- બળપૂર્વક, મકરવક્ત્રદંટ્રાંકુરાત્ - મગરના મુખના દાંતના પોલાણમાંથી, પ્રચલદૂર્મિમાલાકુલમ્- ઉછળતા મોજાઓની હારમાળાવાળા, પુષ્પવદ્ધારયેત્ - પુષ્પની જેમ ધારણ કરી શકાય છે, પ્રતિનિવિષ્ટ- હઠે ચડેલા. પૃથ્વી છન્દ છે અને અતિશયોક્તિ અલંકાર છે.)

5. લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડયન્
પિબેન્ન મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્દિતઃ
કદાચિદપિ પર્યટઞ્ચશવિષાણમાસાદયે-
ન્ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તમારાધ્યેત્ ॥
મળે શ્રમ થકી જ તેલ બહુ રેતી યે પીલતાં,
તૃષાતુર જ ઝાંઝવા જળ થકી તૃષાને હરે,
કદીય શશશુંગ હાથ પડશે ભમે જો બધે,

દુરાગ્રહ ભરેલ મૂર્ખજન વારતાં ના વળે.

અનુવાદ: પ્રયત્નપૂર્વક પીસવાથી રેતીમાંથી તેલ મેળવી શકાય છે. તરસથી વ્યાકુળ વ્યક્તિ ઝાંઝવાનાં જળ પણ પી શકે છે. ક્યારેક ફરતાં ફરતાં સસલાનું શિંગડું (પણ) મળી જાય. પરંતુ હઠે ચડેલા મૂર્ખ માણસના મનને પ્રસન્ન કરી શકાતું નથી.

(યત્નતઃ પીડયન્ - પ્રયત્નપૂર્વક પીસવાથી, સિકતાસુ- રેતીમાંથી, પિપાસા અર્દિતઃ - તરસથી વ્યાકુળ વ્યક્તિ, મૃગતૃષ્ણિકા- ઝાંઝવાનાં જળ, કદાચિદપિ- ક્યારેક, પર્યટન્ - ફરતાં ફરતાં, શશવિષાણમાસાદયેત્ - સસલાનું શિંગડું (પણ) મળી જાય. પૃથ્વી છન્દ છે અને અતિશયોક્તિ અલંકાર છે.)

6. વ્યાલં બાલમૃગાલતન્તુભિરસૌ રોદ્ધું સમુજ્ઝમ્ભતે
છેત્તું વજ્રમળીઞ્ચિરીષકુસુમપ્રાન્તેન સંનહ્યતે ।
માધુર્યં મધુબિન્દુના રચયિતું ક્ષારામ્બુધેરીહતે
નેતું વાઙ્છતિ યઃ ખલાન્પથિ સતાં સૂક્તૈઃ સુધાસ્યન્દિભિઃ ॥
જો ગાંડા ગજને મૃગાલસરથી ચેષ્ઠા કરો કાબૂની,
જો શિરીષ ફૂલો તણા વલયથી ચાહો હીરા છેદવા,
ખારા સાગરને મધુર કરવા ધારો મધુબિન્દુથી,
તો ઇચ્છો ખલને સુમાર્ગ ચિંધવા શબ્દે સુધાને ભરી.

અનુવાદ: જે મનુષ્ય અમૃત ઝરતાં સુવચનોથી દુષ્ટ લોકોને સજ્જનોના માર્ગે વાળવા ઇચ્છે છે, તે ખરેખર દુષ્ટ હાથીને કમળના નાજુક તંતુઓથી કાબુ કરવા મથે છે, શિરીષ પુષ્પના અગ્રભાગથી વજ્રમણિને કાપવા કટિબંધ છે, અને વળી, મધના એક ટીપાથી ખારા સમુદ્રને મીઠો કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

(શબ્દાર્થઃ વ્યાલમ્ - હાથીને, બાલમૃગાલતન્તુભિઃ - કમળના નાજુક તંતુઓથી, રોદ્ધુમ્- કાબુ કરવા, સમુજ્ઝમ્ભતે- ખૂબ મથે છે, (૦૦૦ - ઉપસર્ગને લીધે પ્રયત્નની અસરકારકતા વધી જાય છે. ૦૦૦+૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ - ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં મથે છે.) વજ્રમળીન્ છેત્તુમ્ સંનહ્યતે - વજ્રમણિને કાપવા કટિબંધ છે, મધુબિન્દુના - મધના એક ટીપાથી, ક્ષારામ્બુધેઃ ખારા સમુદ્રને, માધુર્યં રચયિતું ઈહતે - મીઠો બનાવવા ઇચ્છે છે. યઃ જે (મનુષ્ય) આ સર્વનામનું રૂપ છે. સુધાસ્યન્દિભિઃ સૂક્તૈઃ - અમૃત ઝરતાં સુવચનોથી, ખલાન્ સતાં પથિ નેતું વાઙ્છતિ - દુષ્ટ લોકોને સજ્જનોના માર્ગે વાળવા ઇચ્છે છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે.)

7. સ્વાયત્તમેકાન્તગુણં વિદ્યાત્રા વિનિર્મિતં દ્વાદનમજ્જતાયાઃ।
વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે વિભૂષણં મૌનમપ્પિન્ડતાનામ્ ॥
સ્વાધીન અત્યંતહિતે વિદ્યાતા- રચ્યું ખરું ઢાંકણ મૂર્ખતાનું.
વિશેષ તો પંડિતમંડળીમાં, વિભૂષણો મૌન ગમાર માટે.

અનુવાદ: (મનુષ્યને) પોતાને જ અધીન એવા એકમાત્ર ગુણયુક્ત મૌનને વિદ્યાતાએ અજ્ઞાનના આચ્છાદનથી સજર્થુ છે. આ મૌન વિશેષ કરીને વિદ્વાનોની મંડળીમાં મૂર્ખાઓનું આભૂષણ બને છે.

(સ્વાયત્તમેકાન્તગુણ- પોતાને જ અધીન એવા એકમાત્ર ગુણયુક્ત મૌનને, વિદ્યાત્રા - વિદ્યાતાએ, અજ્જતાયાઃ અજ્ઞાનના દ્વાદનમ્ વિનિર્મિતમ્ - આચ્છાદનથી સજર્થુ છે. (યદ્) મૌનમ્ વિશેષતઃ - (આ) મૌન વિશેષ કરીને, સર્વવિદાં સમાજે- વિદ્વાનોની મંડળીમાં, અપ્પિન્ડતાનામ્ વિભૂષણમ્ - મૂર્ખાઓનું આભૂષણ બને છે.)

8. યદા કિઞ્ચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમભવં
તદા સર્વજ્ઞો સ્મીત્યભવદવલિસં મમ મનઃ ।
યદા કિઞ્ચિત્કિઞ્ચિદ્ બુધજનસકાશાદવગતં
તદા મૂર્ખો સ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યપગતઃ ॥

હતો થોડો જ્ઞાની ગજ સમ મદે પાગલ બન્યો,
 ‘બધું એ જાણું છું’ ગરવ ધરતો રે મુજ મને.
 પછી થોડાં થોડાં બુધજન સમીપે ભણાતરે,
 મનાવી મૂર્ખામી, જ્વર સમ અમારો મદ ગયો.

અનુવાદ: જ્યારે હું થોડુંક જાણતો હતો ત્યારે હાથીની જેમ મદાન્ધ બની ગયો હતો. ત્યારે ‘હું સર્વજ્ઞ છું’ એમ મારું મન ધમંડી બન્યું. જ્યારે જાણકાર માણસો પાસેથી કંઈક જ્ઞાનપ્રાપ્ત થયું ત્યારે ‘હું મૂર્ખ છું’ એમ મારો મદ તાવની જેમ ઉતરી ગયો.

(યદા કિञ્ચિત્ જ્ઞઃ અહમ્ - જ્યારે હું થોડુંક જાણતો હતો, તદા દ્વિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમભવનમ્ - ત્યારે હાથીની જેમ મદાન્ધ બની ગયો હતો, તદા સર્વજ્ઞઃ અસ્મિ- ત્યારે ‘હું સર્વજ્ઞ છું’, મમ મનઃ અવલિપ્તમ્ અભવત્- એમ મારું મન ધમંડી બન્યું, યદા બુધજનસકાશાત્ કિञ્ચિત્ કિञ્ચિદ્ અવગતમ્ - જ્યારે જાણકાર માણસો પાસેથી કંઈક જ્ઞાનપ્રાપ્ત થયું, તદા મૂર્ખો અસ્મિ ઇતિ-ત્યારે ‘હું મૂર્ખ છું’ એમ, મે મદઃ જ્વર ઇવ વ્યપગતઃ- મારો મદ તાવની જેમ ઉતરી ગયો. શિખરિણી છંદ છે.)

9. કૃમિકુલચિતં લાલાક્લિન્નં વિગન્ધિ જુગુપ્સિતં
 નિરુપમરસં પ્રીત્યા સ્વાદન્નરાસ્થિ નિરામિષમ્ ।
 સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વસ્થં વિલોક્ય ન શઙ્કતે
 નહિ ગણયતિ ક્ષુદ્રો જન્તુઃ પરિગ્રહફલ્ગુમતામ્ ॥
 કીટક સભર લાળે ભીજેલ, ગંધ જુગુપ્સિત,
 નિરુપમ રસ પ્રેમે ખાતાં નરાસ્થિ નિરામિષ,
 સુરપતિ સમીપે જોઇ શ્વાન ના શરમાય કેં,
 નવ હલકટ જીવો જાણે સ્વીકારની તુચ્છતા.

અનુવાદ: ઘણા કીડાઓથી ખદબદતા, લાળથી ખરડાયેલા, દુર્ગન્ધ મારતા, જુગુપ્સા ભરેલા, નીરસ અને માંસ વગરના માનવ અસ્થિને આનંદથી ખાતો ફૂતરો બાજુમાં ઉભેલા દેવરાજ ઇન્દ્રને જોઇને પણ શરમાતો નથી. ખરેખર ક્ષુદ્ર પ્રાણી પોતે સ્વીકારેલી વસ્તુની તુચ્છતાને ગણકારતો નથી.

(શબ્દાર્થ: કૃમિકુલચિતમ્ - ઘણા કીડાઓથી ખદબદતા, લાલાક્લિન્નમ્ - લાળથી ખરડાયેલા, વિગન્ધિ-દુર્ગન્ધ મારતા, જુગુપ્સિતમ્ - જુગુપ્સા ભરેલા, નિરુપમ્ - અરસમ્ - નીરસ, (રૂપ-રસ વગરના) નિરામિષમ્- માંસ વગરના, નર-અસ્થિ- માનવ અસ્થિને પ્રીત્યા સ્વાદન્- આનંદથી ખાતો, શ્વા- ફૂતરો, પાર્શ્વસ્થં સુરપતિમ્ વિલોક્ય અપિ - બાજુમાં ઉભેલા દેવરાજ ઇન્દ્રને જોઇને પણ, ન શઙ્કતે- શરમાતો નથી, ક્ષુદ્રઃ જન્તુઃ પરિગ્રહ - ફલ્ગુમતામ્ નહિ ગણયતિ- ક્ષુદ્ર પ્રાણી પોતે સ્વીકારેલી વસ્તુની તુચ્છતાને ગણકારતો નથી. હરિણી છંદ છે.)

10. શિરઃ શાર્વં સ્વર્ગાત્પતતિ શિરસસ્તત્ ક્ષિતિધરં
 મહીધ્રાદુત્તુઙ્ગાદવનિમવનેશ્વાપિ જલધિમ્ ।
 અધો ગઙ્ગા સેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા
 વિવેકમ્નષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ॥
 પડી શંભુ માથે, શિવશિર થકી તે ગિરિપરે,
 હિમાદ્રે ટોચેથી, અવનિ પરથી તે જલધિમાં,
 ખરે ગંગા આવી નીચ પદ ઢળી જાય અથવા,
 વિવેક ભ્રષ્ટોને શતમુખ વિનિપાત ભરખે.

અનુવાદ (ગંગાનદી) સ્વર્ગમાંથી શંકરના મસ્તક પર, શંકરના મસ્તક પરથી (હિમાલય) પર્વત પર, ઉત્તુંગ પર્વત પરથી પૃથ્વી પર અને વળી, પૃથ્વી પરથી સમુદ્રમાં જઇ પડી. આમ, આ ગંગા અધમને અધમ પદ પામી. અથવા, વિવેકમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓનું પતન સેંકડો પ્રકારે થાય છે.

(શબ્દાર્થ: સ્વર્ગાત્ શાર્વ શિરઃ પતતિ-(ગંગાનદી) સ્વર્ગમાંથી શંકરના મસ્તક પર, શિરસઃ તત્ ક્ષિતિધરમ્ - શંકરના મસ્તક પરથી (હિમાલય) પર્વત પર, ઉત્તુંગાત્ મહીઘ્રાત્ અવનિમ્- ઉત્તુંગ પર્વત પરથી પૃથ્વી પર, અવનેઃ ચ અપિ જલધિમ્- અને વળી, પૃથ્વી પરથી સમુદ્રમાં, પતતિ- જઇ પડી, સા ઇયં ગઙ્ગા અધઃ સ્તોકમ્ પદમ્ ઉપગતા- આમ, આ ગંગા અધમને અધમ પદ પામી,(સ્તોકમ્- એટલે પણ અધમ) અથવા વિવેકમ્નષ્ટાનામ્ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ભવતિ- અથવા, વિવેકમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓનું પતન સેંકડો પ્રકારે થાય છે.શિખરિણી છંદ છે.)

11. શક્યો વારયિતું જલેન હુતભુક્ છત્રેણ સૂર્યાતપો
નાગેન્દ્રો નિશિતાઙ્કુશેન સમદો દળ્ડેન ગોર્દભૌ ।
વ્યાધિર્ભેષજસઙ્ગઙ્ગૈશ્ચ વિવિદ્ધૈર્મન્ત્રપ્રયોગૈર્વિષં
સર્વસ્યૌષધમસ્તિ શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ક્ષસ્ય નાસ્ત્યૌષધમ્ ॥

જ્વાળાવારણ છે જ શક્ય જાળી, છત્રી હરે તાપને,
હાથીવારણ અંકુશે પણ બને, ગૌ-ગર્દભો દંડથી,
વ્યાધિ વૈદ્ય દવા વશે સુધરતો, મન્ત્રો હરે ઝેરને,
શાસ્ત્રો નિર્મિત છે ઉપાય સઘળા, ના રે દવા મૂર્ખની.

અનુવાદ: પાણીથી આગ બુઝાવી શકાય છે, છત્ર વડે સૂર્યનો તડકો રોકી શકાય છે, મદોન્મત્ત હાથીને અણીદાર અંકુશથી અને આખલા કે ગઘેડાને લાકડીથી કાબૂમાં લઇ શકાય છે, રોગને વિવિધ ઔષધોથી અને ઝેરને વિવિધ મંત્રપ્રયોગથી દૂર કરી શકાય છે, શાસ્ત્રમાં બધાનું ઔષધ કહ્યું છે પણ મૂર્ખનું કોઇ ઔષધ નથી.

(શબ્દાર્થ: હુતભુક્- અગ્નિ, સમદઃ નાગેન્દ્રઃ નિશિત ંકુશેન- મદોન્મત્ત હાથીને અણીદાર અંકુશથી, ગો-ગર્દભૌ દળ્ડેન- આખલા કે ગઘેડાને લાકડીથી, ભેષજસઙ્ગઙ્ગૈઃ વ્યાધિઃ- રોગને વિવિધ ઔષધોથી વિવિદ્ધૈઃ મન્ત્રપ્રયોગૈઃ વિષમ્- ઝેરને વિવિધ મંત્રપ્રયોગથી, વારયિતુમ્ શક્યઃ - કાબૂમાં લઇ શકાય છે, શાસ્ત્રવિહિતમ્ સર્વસ્ય ઔષધમ્ અસ્તિ - શાસ્ત્રમાં બધાનું ઔષધ કહ્યું છે,મૂર્ક્ષસ્ય ન અસ્તિ ઔષધમ્ - પણ મૂર્ખનું કોઇ ઔષધ નથી.શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે.)

12. સાહિત્યસઙ્ગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાતપશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ ।
તૃણં ન ખાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્ ॥

અનુવાદ: સાહિત્ય,સંગીત અને કલા વગરનો મનુષ્ય પૂંછડા અને શિંગડાં વિનાના સાક્ષાત પશુ જેવો છે. ઘાસ ન ખાતો તેવો તે જીવે છે એ બીજાં પશુઓનું પરમ સૌભાગ્ય છે.

(પુચ્છવિષાણહીનઃ- પૂંછડા અને શિંગડાં વિનાના, તૃણં ન ખાદન્ અપિ જીવમાનઃ સઃ - ઘાસ ન ખાતો તેવો તે જીવે છે, પશૂનામ્ પરમમ્ ભાગધેયમ્ - એ બીજાં પશુઓનું પરમ સૌભાગ્ય છે.)

13. યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે ભુવિ ભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ ॥

અનુવાદ: જેવોની પાસે વિદ્યા નથી કે તપ નથી, દાન નથી કે જ્ઞાન નથી, ચારિત્ર નથી કે સદ્ગુણ નથી કે નથી ધર્મ, મૃત્યુલોકમાં પૃથ્વી પર ભારરૂપ બનેલા તેવો મનુષ્યના રૂપમાં પશુઓની જેમ ચરી ખાય છે.

14. वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥

अनुवादः पर्वतना दुर्गम प्रदेशोमां वनचर प्राणीयो साथे भटकवुं वधारे साडुं. परंतु छन्दना महेलोमां पण मूर्ध माणस साथेनो सहवास जराय सारो नथी.

(पर्वतदुर्गेषु वनचरैः सह भ्रान्तं वरम् - पर्वतना दुर्गम प्रदेशोमां वनचर प्राणीयो साथे भटकवुं वधारे साडुं, सुरेन्द्रभवनेषु अपि मूर्खजनसम्पर्कः न- परंतु छन्दना महेलोमां पण मूर्ध माणस साथेनो सहवास जराय सारो नथी.)

15. शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनाधीश्वराः
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घतः पातिताः ॥
शास्त्रोमान्य सुशब्द सुंदर गिरा शिष्यो ग्रहे ज्ञानने,
जे देशे कविओ प्रसिद्ध वसता तेने गरीबी वरी,
राजानी जडता ज ते, धन विना विद्वान छे छशरो,
निंदो छे कुपरीक्षको न मणो, ज्यां अंकाय मूल्यो कमी.

अनुवादः जे राजाओना राज्यामां शास्त्रोने लीधे अलंकृत शब्दोयुक्त वाणीवाणा अने जेओ शिष्योने आपी शकाय तेवुं शास्त्रज्ञान धरावे छे तेवा प्रख्यात कविओ गरीब बनीने वसे छे, ते बाबत राजानी जडता छे. अरेअर कविओ तो धन विना पण समर्थ होय छे. जेमणे (बीजानी) किंमत घटाडी दीधी छे तेवा मूर्ध परीक्षको निंदनीय छे, नहीं के मणोओ.

(शब्दार्थः यस्य प्रभोः विषये- जे राजाओना राज्यामां शास्त्र-उपस्कृत - शब्द - सुन्दर-गिरः - शास्त्रोने लीधे अलंकृत शब्दोयुक्त वाणीवाणा, शिष्यप्रदय- आगमा - शिष्योने आपी शकाय तेवुं शास्त्रज्ञान धरावे छे तेवा, विख्याताः कवयो निर्धनाः वसन्ति- प्रख्यात कविओ गरीब बनीने वसे छे, तत् वसुधाधिपस्य जाड्यम् - ते बाबत राजानी जडता छे. हि कवयः अर्थम् विना (अपि) अधीश्वराः अरेअर कविओ तो धन विना पण समर्थ होय छे. यैः अर्घतः पातिताः- जेमणे (बीजानी) किंमत घटाडी दीधी छे तेवा, कुपरीक्षका कुत्स्याः स्युः - मूर्ध परीक्षको निंदनीय छे, न मणयः- नहीं के मणोओ. शाईलविकीडित छं छे.)

16. हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाणि यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान् प्रति मानमुज्जत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥
योरोने न कशुंय गोचर बने, पोषे शमो सर्वदा,
आप्ये दान हंमेश वांस्छु जनने, पामे वधारे सदा,
कल्पान्ते पण नाश पामी न शके, विद्याधनो जे छूपां,
राजाओ अलिमान त्याग करजो, छे शक्य स्पर्धा कदा?

अनुवादः योरनी नजरे पडतुं नथी, हंमेशां जे विशेष कल्याण साधे छे, याचकोने आपवा छतां जे दिवस-रात पुष्पण वृद्धि पामे छे, युग(कल्प)ना अन्ते पण जे नाश पामतुं नथी ते विद्या नामनुं आंतरिक धन जेमनी पासे छे तेमना प्रत्ये हे राजाओ ! तमारुं अलिमान छोडी दो. कारण के तेमनी साथे कोण स्पर्धा करी शके ?

(शब्दार्थः हर्तुः गोचरं न याति- योरनी नजरे पडतुं नथी, किमपि शं पुष्पाणि- विशेष कल्याण साधे छे, अर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानम् अनिशं पराम् वृद्धिं प्राप्नोति - याचकोने आपवा छतां जे दिवस-रात पुष्पण वृद्धि

પામે છે, વિદ્યાચ્ચયમ્ અન્તર્ધનમ્ - વિદ્યા નામનું આંતરિક ધન, મો નૃપા:- હે રાજાઓ ! તાનુ પ્રતિ માનમુજ્જત-
તેમના પ્રત્યે અભિમાન છેડી દો. શાદ્દલવિક્રીડિત છંદ છે.)

17. અધિગતપરમાર્થાન્પિન્ડિતાન્માવમંસ્થા-

સ્તૃણમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નૈવ તાન્સંરુણદ્વિ ।

અભિનવમદલેખાશ્યામગણ્ડસ્થલાનાં

ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ ॥

અધિગત પરમાર્થી પંડિતોને ન છેડો,

તૃણ સમ લઘુ લક્ષ્મીથી વશે ના જ થાય,

નવલ મદ થકી છે શ્યામ ગંડસ્થળો તે

ગજ વશ નવ થાયે પુષ્પનાં કેસરેથી.

અનુવાદ: પરમાર્થ પામનારા પંડિતોનું અપમાન કરશો નહી. તુચ્છ તણખલા જેવી લક્ષ્મી તેમને રોકી
શકતી નથી. તાજા મદની રેખાઓથી શ્યામ બનેલા લમણાવાળા હાથીઓને કમળતંતુઓ બાંધી શકતા
નથી.

(શબ્દાર્થ: પરમાર્થાન્ અધિગત પિન્ડિતાન્ મા અવમંસ્થા: - પરમાર્થ પામનારા પંડિતોનું અપમાન કરશો નહી.

લઘુ તૃણમ્ ઇવ લક્ષ્મી: તાનુ ન સંરુણદ્વિ એવ - તુચ્છ તણખલા જેવી લક્ષ્મી તેમને રોકી શકતી નથી. અભિનવ -
મદલેખા-શ્યામ-ગણ્ડસ્થલાનામ્ વારણાનામ્ - તાજા મદની રેખાઓથી શ્યામ બનેલા લમણાવાળા હાથીઓને,
વિસતન્તુ: વારણં ન ભવતિ- કમળતંતુઓ બાંધી શકતા નથી.)

18. અમ્ભોજિનીવનનિવાસવિલાસમેવ

હંસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતો વિધાતા ।

ન ત્વસ્ય દુગ્ધજલભેદવિદ્યૌ પ્રસિદ્ધાં

વૈદગ્ધ્યકીર્તિમપહર્તુમસૌ સમર્થ: ॥

પક્ષો તણો વન વિલાસ નિવાસ જેનો,

તે હંસનું ઘર હણે કરી કોપ બ્રહ્મા,

તેની જ દૂધ-જળ ભેદ વિશે પ્રસિદ્ધ

કૌશલ્યકીર્તિ હણવા નથી તે સમર્થ.

અનુવાદ: અંત્યત ગુસ્સે થયેલા બ્રહ્માજી હંસની કમળવનના નિવાસની મજાને મારી નાખે છે. પરંતુ દૂધ
અને પાણીને જુદા પાડવાની બાબતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેની ચતુરાઈને પડાવી લેવા માટે સમર્થ નથી.

(શબ્દાર્થ: નિતરાં કુપિતો વિધાતા- અંત્યત ગુસ્સે થયેલા બ્રહ્માજી, હંસસ્ય- હંસની, અમ્ભોજિની-વનનિવાસ-
વિલાસમ્ હન્તિ- કમળવનના નિવાસની મજાને મારી નાખે છે. તુ દુગ્ધજલભેદવિદ્યૌ પ્રસિદ્ધાં વૈદગ્ધ્ય કીર્તિમ્
અપહર્તુમ્ અસૌ ન સમર્થ:- પરંતુ દૂધ અને પાણીને જુદા પાડવાની બાબતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેની ચતુરાઈને
પડાવી લેવા માટે સમર્થ નથી. શાદ્દલવિક્રીડિત છંદ છે.)

19. કેયૂરા ન વિભૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોજ્જલા

ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલકૃતા મૂર્ધજા: ।

વાણ્યેકા સમલકૃતોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે

ક્ષીયન્તે ખલુ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્ ॥

કેયૂરો નવ ભૂષણો પુરુષને, હારો ન ચંદ્રોજ્જલ,

ના સ્નાનો ન અ વિલેપનો ન કુસુમો ના કેશ શોભા ય કે,

વાણી એક જ છે ઘરેણું નરનું જે સંસ્કૃતિ ધારતી,
કાળે નાશ બધાં જ ભૂષણ થતાં, વાણી ઘરેણું સદા.

અનુવાદ: મનુષ્યને બાજુબંધ, ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ હાર, સ્નાન,(સુગંધિત)લેપ, ફૂલ કે શણગારેલા વાળ શોભા આપતા નથી. ધારણ કરવામાં આવેલી એકમાત્ર સંસ્કારીવાણી મનુષ્યને શણગારે છે. ઘરેણાં તો ખરેખર નાશ પામે છે. પરંતુ વાણીરૂપી ઘરેણું સતત ઘરેણું બની રહે છે.

(શબ્દાર્થ: શાદ્દલવિકીડિત છે.)

20. વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નમું ધનં
વિદ્યા ભોગકરી યશ:સુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુ: ।
વિદ્યા બન્ધુજનો વિદેશ ગમને વિદ્યા પરં દૈવતં
વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીન: પશુ: ॥
વિદ્યા નામ નરે જ શ્રેષ્ઠ રૂપ છે, ઢાંકેલ છાનું ધન,
વિદ્યા ભોગ ધરે યશ સુખ કરે વિદ્યા ગુરુનો ગુરુ,
વિદ્યા બંધુ બને, વિદેશગમને, વિદ્યા વડી દેવતા,
વિદ્યા રાજસભા પૂજે ન ધનને વિદ્યા વિનાનો પશુ.

અનુવાદ:વિદ્યા ખરેખર માણસનું શ્રેષ્ઠરૂપ છે, છૂપું અને રક્ષાયેલું ધન છે, વિદ્યા ભોગવિલાસ, યશ અને સુખ આપનારી છે. વિદ્યા ગુરુઓની ગુરુ છે. વિદેશગમનમાં વિદ્યા બંધુ સમાન છે. વિદ્યા શ્રેષ્ઠદેવતા છે. વિદ્યા રાજાઓમાં પૂજાય છે, ધન નહીં. વિદ્યા વગરનો મનુષ્ય પશુ સમાન છે.

21. ક્ષાન્તિશ્ચેદ્વચનેન કિં કિમરભિ: ક્રોધો સ્તિ ચેદ્દેહિનાં
જ્ઞાતિશ્ચેદનલેન કિં યદિ સુહૃદ્વિવ્યૌષધૈ: કિં ફલમ્ ।
કિં સર્પેર્યદિ દુર્જના: કિમ્ ધનૈર્વિદ્યા નવદ્યા યદિ
ત્રીડા ચેત્કિમ્ ભૂષણૈ: સુકવિતા યદ્યસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ॥
ક્ષાન્તિ તો ક્વચોય શીદ તનુમાં, છે ક્રોધ તો શત્રુ કાં ?
જો જ્ઞાતિ ખપ આગ કાં? સુહૃદ જો દિવ્ય દવા કાં ફળે?
કાં સાપો યદિ દુર્જનો? ધંપણું ક કામ વિદ્યા વરે?
કાં આભૂષણ જો ત્રીડા? સુકવિતા હોયે પછી રાજ્ય કાં ?

અનુવાદ: જો ક્ષમા હોય તો વચન આપવાની શી જરૂર છે? દેહધારી (મનુષ્યો)ને ક્રોધ હોય તો દુશ્મનોની શી જરૂર છે? જો જ્ઞાતિ હોય તો અગ્નિની શી જરૂર છે? જો દોસ્ત હોય તો દિવ્ય ઔષધની શી જરૂર છે? જો દુર્જનો હોય તો સર્પોની શી જરૂર છે? જો નિષ્કલંક વિદ્યા હોય તો ધનની શી જરૂર છે? જો લજજા હોય તો આભૂષણની શી જરૂર છે? જો કવિત્વશક્તિ હોય તો રાજ્યનો શો અર્થ છે?

22. દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને
પ્રીતિ: સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજનેષ્વાર્જવમ્ ।
શૌર્યં શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા
યે ચૈવં પુરુષા: કલાસુ કુશલાસ્તેષ્વેવ લોકસ્થિતિ: ॥
દાક્ષિણ્યો સ્વજને દયા પરિજને, નીચા જને શાઠ્યતા,
પ્રીતિ સાદુજને નીતિ નૃપજને, વિદ્વાનને ઋજુતા,
શૌર્યો શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને, નારી પ્રતિ ધૂર્તતા,
આવા તો પુરુષો કળા કુશળ છે, તે લોક કાર્યો કરે.

અનુવાદ: સ્વજનો પ્રત્યે સૌજન્ય, બીજા લોકો પ્રત્યે દયા, દુર્જનો પ્રત્યે હંમેશા શઠતા, સજ્જનો પ્રત્યે પ્રેમ, રાજાઓ પ્રત્યે નીતિમત્તા, વિદ્વાનો પ્રત્યે વિનમ્રતા, શત્રુલોકો પ્રત્યે શૌર્ય, વડીલો પ્રત્યે ક્ષમા અને સ્ત્રીઓની બાબતમાં ધૂર્તતા- આ મુજબની કળાઓમાં જે પુરુષો કુશળ છે તેમના ઉપર જ લોકવ્યવહાર ટકી રહેલો છે.

23. જાઙ્ઘં ધિયો હરતિ સિશ્વચિ વાચિ સત્યં
માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।
ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિં
સત્સન્ગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥
વાણી મહીં સત સિંચી, જડબુદ્ધિ હારે,
માનોન્નતિકર દિશા દઇ પાપ હારે,
ચિત્તે પ્રસાદસહ વિશ્વની કીર્તિ આપે,
સાધુ સમાગમ જનોતણો શું ન સાધે?

અનુવાદ: (સજ્જનો સાથેની મિત્રતા) બુદ્ધિની જડતાને દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે, સમ્માનમાં વધારો કરે છે, પાપને દૂર કરે છે, મનને પ્રસન્ન કરે છે અને બધી દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે. કહો ! સજ્જનોની સોબત મનુષ્યનું શું શું (સારું) કરતી નથી.

24. જયન્તિ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।
નાસ્તિ યેષાં યશઃકાલે જરામરણજં ભયમ્ ॥

અનુવાદ: જેમના યશસ્વી શરીરને ઘડપણ અને મૃત્યુનો ભય હતો નથી તેવા પુષ્ટ્યાત્મા અને રસનિરૂપણમાં સિદ્ધહસ્ત શ્રેષ્ઠ કવિઓ જય પામે છે.

25. સૂનુઃ સદ્ચરિતઃ સતી પ્રિયતમા સ્વામી પ્રસાદોન્મુખઃ ।
સ્નિગ્ધં મિત્રમવશ્વકઃ પરિજનો નિઃક્લેશલેશં મનઃ ॥
આકારો રુચિરઃ સ્થિરશ્ચ વિભવો વિદ્યાવદાતં મુખં
તુષ્ટે વિષ્ટપહારિણીષ્ટદહરૌ સમ્પ્રાપ્યતે દેહિના ॥

અનુવાદ: જગતને આનંદ આપનાર તેમજ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન હોય તોજ મનુષ્યને સદાચારી પુત્ર, પતિવ્રતા પત્ની, કૃપાપરક સ્વામી, સ્નેહાળ મિત્ર, નિષ્કપટ સેવક, જરાપણ ક્લેશ વગરનું મન, સુંદર આકૃતિ, સ્થિર એવી સંપત્તિ, અને વિદ્યાથી શોભાયમાન એવું મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

*****

પ્રસ્તોતા : ડૉ. મહેશ એ. પટેલ, ગુજરાત આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ